

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
VILÁGGAZDASÁGI KUTATÓINTÉZET

Műhelytanulmányok

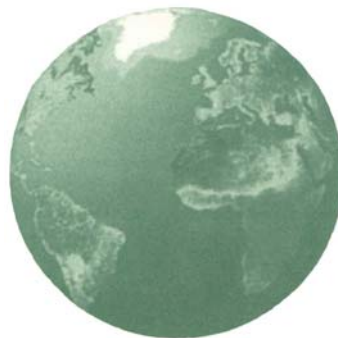
64. szám

2004. november

Somai Miklós

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG ÁTALAKULÁSA I.

**BIOLÓGIAI ALAPOK, STRUKTÚRAVÁLTÁS,
TERMELŐI JÖVEDELMEK**

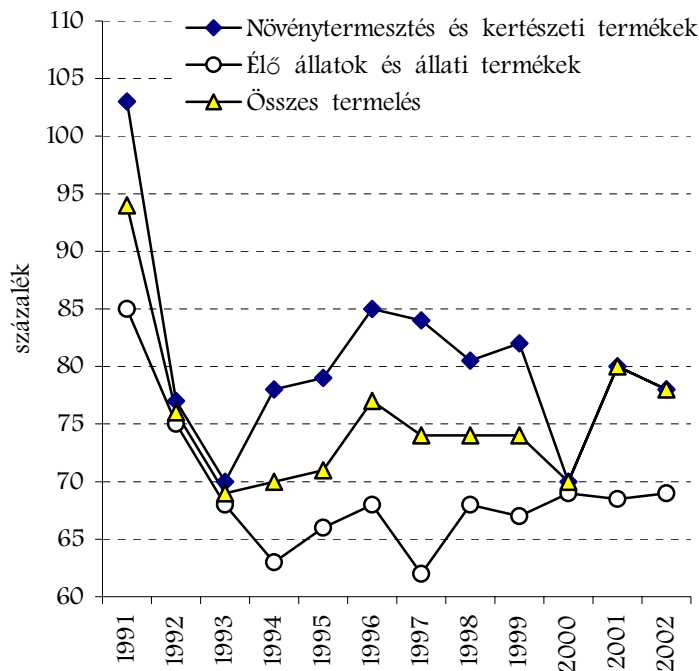

1014 Budapest, Orszagház u. 30.
Tel.: 224-6760 • Fax: 224-6761 • E-mail: vki@vki.hu

BEVEZETÉS

„A magyar agrárágazatot, a rendszerváltást követő tragikus mértékű visszaesés után – a főbb nemzetgazdasági ágak közül egyedülként – 2002-ig nem sikerült új fejlődési pályára állítani, lényegében már 1997 óta a rendszerváltás előtti teljesítményének kb. 70 százalékán stagnál.”¹ A fenti megállapítást szemlélteti az 1. ábra. A növénytermesztés eredményei mindazonáltal kissé kevésbé elszomorítóak, mint az állattenyésztéséi.

1. ábra
A mezőgazdasági termékek bruttó termelési indexe
összehasonlító árak alapján
(1990 = 100%)

Forrás: FVM 2003

Ilyen jelentős és tartós visszaesés esetén elkerülhetetlen az okok és következmények vizsgálata. Az okok sokrétűek, és a

¹ Részlet *A magyar régiók és települések versenyképessége az európai gazdasági térben* című A nemzeti kutatási-fejlesztési program 8. részfeladata: „Az agrárágazat területi versenyképessége” keretében végzett munkából. Forrás: Buday-Sántha 2002)

szakemberek véleménye igen eltérő abban, hogy az egyes okok milyen súllyal esnek latba a végeredményben. Minthogy ez a tanulmány szándékoltan sokkal inkább leíró, semmint tényfeltáró jellegű, csak a legfontosabb tényezőket említjük:

* A korábbi gazdasági-társadalmi keretek széttöredezése, a belső fogyasztás és az exportpiaci kereslet visszaesése, az importverseny megerősödése, a kárptolás s vele a földtulajdon szétaprózódása, az élelmiszergazdaság korábbi horizontális és vertikális kapcsolatainak szétzilálódása, egyszóval a rendszerváltás.

* Az 1990 utáni korszak mindenkori kormányának abbéli tehetetlensége, hogy hosszú távra szóló cél- és eszközrendszert, végrehajtható programot fogalmazzon meg a mezőgazdaság számára, röviden az agrárstratégia teljes hiánya.

* Végül a visszaesés nem lett volna ennyire mély és tartós, ha a szocialista nagyüzemi gazdálkodás évtizedeiben nem hajtják annyira túl az iparszerű mezőgazdasági rendszerek kiépítését. Az ipari eredetű anyagok részeseése a magyar mezőgazdaság összes anyagfelhasználásán belül, az 1980-as évek közepére, megközelítette a 60 százalékot. A hozamok 25 év alatt megduplázódtak, a fajtaváltás során olyan fajták kerültek előtérbe, amelyek kellő mértékű kemikália felhasználását bő terméssel hálálták meg. A mesterséges energiaráfordítási-kényszer az 1980-as évek végére önmagát gerjesztő folyamattá vált. Ez az iparszerű agrárgazdasági rendszer azonban a rendszerváltás kori pénzsűke és tulajdonjogi bizonytalanságok miatt összeomlott.²

² „A természeti erőforrásoktól függetlenített, energiaintenzív rendszer ugyanis abban a pillanatban összeomlik, ha abból – akár pénzsűkében, akár más megfontolásból – kivesszük a ter-

Kérdés, hogy a mezőgazdaságnak a mai, az EU-csatlakozás idejére kialakult állapota mennyiben rontja majd a gazdálkodók hazai és nemzetközi versenyképességét, azt hogy ne vesztesei, hanem nyertesei legyenek a várva várt integrációnak. Jelen tanulmány éppen ezt tekinti feladatának, vagyis annak bemutatását, hogy az agrárgazdaság különböző aspektusai – a biológiai alapok, a birtokstruktúra, a jövedelmi viszonyok, az EU-csatlakozás és a külkereskedelem – milyen reményekre jogosítanak a jövőt illetően.

1) BIOLÓGIAI ALAPOK

1.1. Természeti adottságok

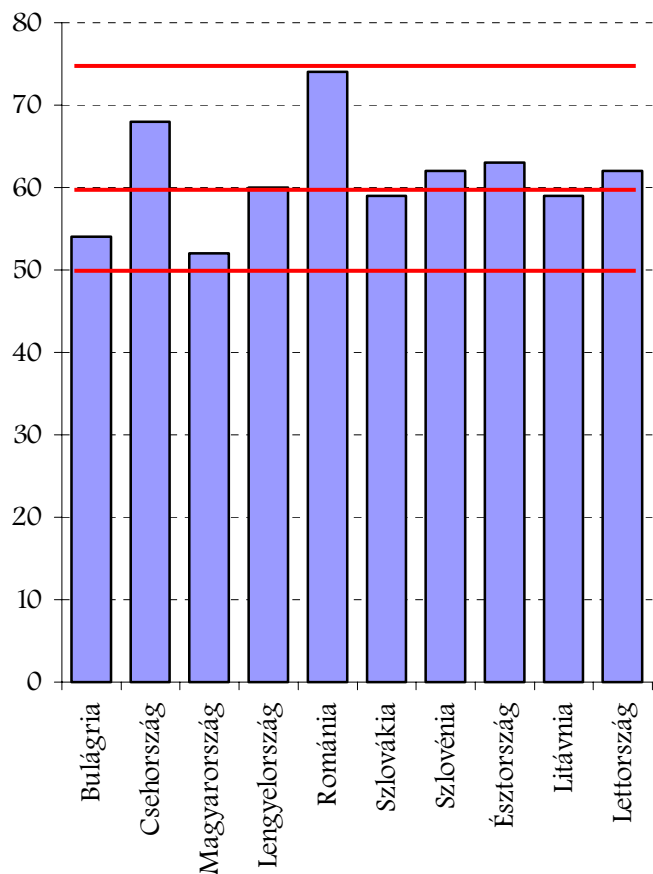
Úgy gondolhatnánk, hogy ha valamit, akkor egy adott terület éghajlatát nem igazán befolyásolhatja az emberi tevékenység, hogy legalább ezt az egy dolgot nem ronthattuk el az utóbbi 10-15 évben. És mégis, van felelősségünk! Itt most nem a globális klímaváltozás magyarországi megnyilvánulásaira kell gondolni, hiszen ezek alakítására korlátozottak a lehetőségeink. Sokkal inkább arra, hogy mit tettünk, mit nem tettünk, illetve mit tehattünk volna az éghajlat kedvező irányú változtatása érdekében. Például a vízzel (tó, csatorna) és erdővel borított területek növelésével – ami amellet, hogy gazdasági hasznot hajt (öntözés, faipar) –, a nagyobb párolgás révén enyhíti a klímát. Ennek elmulasztása, illetve általában a víz- és az erdőgazdálkodás elhanyagolása

mészeti erőforrásokat helyettesítő műtrágyákat, növényvédő szereket, a közvetett és közvetlen energiabevitelt, miközben a gazdálkodás egyéb összetevőit, logikáját, rendszerét nem változtatjuk meg. (Ángyán 1999)

nyilván ellentétes hatással jár, azaz esélyt ad a szélsőséges meteorológiai jelenségek kialakulására, illetve tartós fennmaradására.³

Egy olyan országban, ahol a foglalkoztatás nemcsak nyugat-, de kelet-közép-európai összehasonlításban is alacsony (2. ábra), luxus nem kihasználni a vízügyi és erdészeti beruházásokban rejlő munkaerő-lekötési lehetőségeket. Eme két területen ráadásul igen jelentős a képzettséget nem igénylő, fizikai segédmunka iránti igény. A megfelelő fejlesztési programok megindulása tehát éppen azokon

2. ábra
Foglalkoztatottság Közép-Kelet-Európa tíz országában az EU átlagához, minimumához és maximumához mérten 1996 és 1999 között, a 15–64 éves korosztály százalékában

Forrás: Bizottság, „L'emploi en Europe 2000”.

³ A tiszai árvizek évről évre történő visszatérésében jelentős szerepe van a Kárpátokban folyó felelőtlen erdőgazdálkodásnak. Ennek következményeit ugyanakkor lényegesen tompítaná, ha ki

segítene, akik a munkaerőpiacon a leginkább kiszolgáltatott helyzetben vannak, s akik a munkanélküliek derékhadát alkotják.

Minthogy az emberi beavatkozás megléte, avagy hiánya 10-15 év alatt nem tud érdemlegesen javítani vagy rontani az alapvető természetföldrajzi adottságokon, az ma is igaz, hogy Magyarország természeti adottságai – a napfényes órák száma, a domborzati viszonyok és a kiváló termőképességű talajok – a legtöbb mérsékelt égövi kultúrnövény termelésében jó eredményeket tesznek lehetővé.

Hazánk a mérsékelt éghajlati övben, azon belül pedig három éghajlati terület (kontinentális, mediterrán, óceáni) határán helyezkedik el. Bár alapvetően a kontinentális hatás a meghatározó, délen a mediterrán, nyugaton pedig az óceáni klíma enyhíti azt. A medencejelleg miatt – különösen az Alföldön – erős a szárazságra való hajlam. Az ország összterületének több mint 80 százaléka kétszáz méteres tengerszint feletti magasság alatt található síkvidék, ami megkönnyíti a gépesítést és általában a művelést. Összességében elmondható, hogy az éghajlati tényezők (csapadék, hőmérséklet, napfény) és a domborzati viszonyok (lejtésviszonyok) igen kedvező feltételeket teremtenek a mezőgazdálkodás számára.

A talajadottságok tekintetében szintén kedvező az összkép. Termőképességük alapján a talajok 40 százaléka jó, illetve kiváló, 30 százaléka közepes, 30 százaléka pedig gyengének tekinthető. (Buday-Sántha 2001)

Ugyanakkor viszonylag magas a talajpusztulásnak kitett, illetve a kedvezőtlen termelési adottságú területek aránya. A talaj pusztulása (erózió, defláció) az ország területének több mint 40 százalékát érinti. A pusztulás mellett a talajtakaró minőségének romlása, elsősorban a savanyodás okoz problémát. A savanyú talajok területe már 1987-ben megközelítette

a négy millió hektárt. Újabb adatok nem ismeretesek, de az 1987-es felmérés regionális bontásban azt mutatja, hogy a rendszerváltás utáni gazdasági (ipari) válság és munkanélküliség által leginkább érintett északi és keleti megyékben a savanyú (savanyodó) talajok az agrárgazdaság számára sem teremtenek ideális feltételeket.⁴ A rendszerváltás óta eltelt időszak felemás hatással volt a talajok állapotára. Egyrészt csökkent a gazdálkodás intenzitása, ami jó hatással van a talajtakaróra. Másrészt az állatállomány leépülése tartós folyamat, ami a szerves trágyázás lehetőségeit a korábbinál jóval alacsonyabb szinten garantálja csak.

A földek gazzal borítottsága tekintetében sincsenek egészen friss adatok. Az azonban tény, hogy az 1980-as évek második felében – a maihoz képest igen jelentős vegyszeres gyomirtás ellenére – az ország a gyomborítottság terén már megközelítette a második világháború utáni időszaknak megfelelő állapotot. (*I. táblázat*) A rendszerváltás óta jelentősen megnőtt a parlagföldek aránya, és a művelt táblákra is sokkal kevesebb pénz jut. Az okok között első helyen szerepel a pénzhiány, hiszen a nagyobb gazdaságokban is a szükségesnél jóval kevesebb gyomirtót szórnak ki. Másrészt a kárpótlás, a szövetkezeti nagyparcellák feltagolása következtében a föld a korábbi egy helyett néha több száz – a földhivatali nyilvántartás elmaradása miatt azonosíthatatlan – tulajdonos kezében van. Bár a kárpótlási árverések kiírásában szerepelt, hogy az új tulajdonos köteles a föld művelésére és gyommentesen tartására, nemegyszer szinte teljes a gyomborítás. (OKK OKI web) Így valószínűleg nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a jelenlegi gazállapot nagyjából megfelel a világháborús pusztítás utáni időszakénak. Ez a megállapítás egyébként összevág a terme-

lenne építve a csatornák és mesterséges tavak megfelelő rendszere.

⁴ Különösen súlyos a helyzet Szabolcsban és Borsodban, ahol az erősen savanyú területek aránya meghaladja a 22, illetve a 16 százalékot, a savanyú (pH = < 6,5) talajok aránya pedig a 81, illetve a 89 százalékot. A savanyú talajok aránya Hajdú-Bihar, Heves és Nógrád megyékben is meghaladja a 60 százalékot. (SZIE-KTI 1999a)

lés volumenében bekövetkezett változással, mert az is összemérhető a világháborús visszaesés mértékével.

1. táblázat
Az összes gyomborítás* Magyarországon

1947–1953	34,70%
1969–1971	26,92%
1986–1987	33,70%

* ilyen érték alakul ki abban az esetben, ha a felvételezés évében nem végeznek gyomirtást.
Forrás: SZIE-KTI 1999.

Összegzésül elmondható, hogy bár a mezőgazdálkodás természeti feltételei egyrészt a globális klímaváltozás, másrészt a rendszerváltással járó dezintegrációs folyamatok, harmadrészt a hosszú távú elképzeléseket nélkülöző gazdaságpolitika, illetve mikro-gazdálkodás következtében jelentősen romlottak a 15 évvel ezelőtti állapotokhoz képest, Magyarországnak még mindig komparatív előnye van az Európai Unió legtöbb tagországával szemben. Az egy lakosra jutó mezőgazdasági terület másfélszerese az unió átlagának.⁵ A gazdálkodás alacsony jövedelmessége mellett valószínűleg a kedvező földellátottság is az oka, hogy a talajvédelem és -megőrzés kérdéseire kevesebb gondot fordítunk.

1.2. Művelési szerkezet, állatállomány

A rendszerváltással bekövetkező gazdasági és politikai változások jelentős hatással voltak a mezőgazdaság egészére. A termőterület jelentős részét érintő tulajdoni változások azzal a következménnyel jártak, hogy a viszonylag stabil háttérrel rendelkező, nagyüzemi gazdálkodást folytató szövetkezetek helyén tőke- és géphi-

⁵ H=0,6 ha/fő, EU=0,4 ha/fő (Buday-Sántha 2001)

ánnyal küszködő magángazdálkodók és alultőkésített gazdasági társaságok jelentek meg. Helyzetüket tovább rontotta a KGST-piacok összeomlása és a belső kereslet drámai visszaesése.⁶

A válság leképezéseként csökkentek a különböző termékátlagok, illetve hozamok, s a termelés szerkezete az olcsóbb áruk javára rendeződött át. Ijesztő mértékben csökkent a munkaiigényes, magasabb hozzáadott értéket képviselő ültetvények területe (2. táblázat), miközben az állattenyésztésben – a különböző állományok gyors leépítése után – a baromfitartás került előtérbe (3. táblázat). Mindezek következtében a termelési érték előállításában megfordult a két nagy ágazat sorrendje: ma már a növénytermesztés az elsőbbség, s ha csak kevéssel is, de elmarad tőle az állattenyésztés teljesítménye.⁷

2. táblázat
A mezőgazdasági terület főbb művelési ágak közötti megoszlásának változása

1000 ha	1950	1960	1970	1980	1990	2000
Szántó	5518	5310	5046	4735	4713	4500
Kert	94	108	146	291	341	102
Gyümölcsös	58	82	172	138	95	95
Szőlő	230	204	230	168	138	106
<i>Összesen</i>	<i>7376</i>	<i>7141</i>	<i>6875</i>	<i>6627</i>	<i>6473</i>	<i>5854</i>

Forrás: IENICA é.n.

⁶ Az új gazdasági rendszerben a háztáji gazdaságok tapasztalatai nem voltak közvetlenül hasznosíthatók, mivel korábbi sikerük a kollektív szektorral való vertikális integrációra épült (rögzített áras felvásárlási szerződésekre, géphasználati lehetőségekre stb.).

⁷ A fejlett mezőgazdaságú országokban az állattenyésztésnek az agrártermelésen belüli részaránya meghaladja az 50 százalékot. Nem véletlenül. Az okok között általában a foglalkoztatás, a magasabb érték előállítása, az élelmiszeripar igénye, a lakosságmegtartás, valamint a környezetvédelmi szempontok szerepelnek. (Jávör 1999) Magyarországon is ez volt a jellemző a rendszerváltás előtt. Az 1990-es évek közepére azonban komoly változások történtek, s csak a 2000-es évek elejére javult a helyzet. (4. táblázat)

3. táblázat
A magyarországi állatállomány változása
(1000 darab)

	1990	1992	1994	1996	1998	1999	'99/'90
Szarvasmarha	1571	1159	910	909	873	882	56,1%
Sertés	8000	5364	4356	5289	5479	5583	69,8%
Juh	1865	1752	947	872	909	950	50,9%
Baromfi*	31121	30535	29847	21062	24082	24500	78,7%

* felnőtt állomány
Forrás: KSH 2000

4. táblázat
Mezőgazdasági termékek termelési szerkezete
(százalék)

	1986– 1990	1991– 1995	1997	1998	2000	2001	2002*
Növénytermesztés + kertészet	49,4	54,5	57,1	50,6	52,7	51,1	50,1
Állattenyésztés	50,6	45,5	42,9	49,4	47,3	48,9	49,9

* előzetes adatok

Forrás: Buday-Sántha 2001, FVM 2003, FVM 2002

A fentiekben bemutatott változások – például a termőterület csökkenése – azonban nem jelentik azt, hogy Magyarország ne lett volna kivételesen kedvező helyzetben, amikor 2004. május elsején belépett az Európai Unióba. Az ezer lakosra jutó szántó, kert és ültetvényterületek nagysága tekintetében – még az agrárválság mélypontjának számító 1990-es évtized közepén is – a magyar adat (492 ha) több mint kétszeresen túlta felül az EU-átlagot (234 ha).⁸ Nyilvánvaló, hogy Magyarország, a saját népesség ellátásán túl, potenciálisan igen jelentős mezőgazdasági exportárualap előállítására is képes. Az, hogy az utóbbi 10-15 évben ez a potenciál kihasználatlan maradt elsősorban az agrártevékenység alacsony jövedelmezőségén múlott. A 450 milliós piacra való szabad belépés és a CAP⁹ pénzügyi szolidaritásának hazánkra való kiterjesztése együttesen jó alapot adhat az ágazatba való tőkebefektetéshez, s ezáltal magának az egész ágazatnak a fellendüléséhez.

⁸ 1995-ös adatok. (SZIE-KTI 1999b)

⁹ Common agricultural policy (az unió közös agrárpolitikája).

1.3. Termelés

A magyar mezőgazdaság – a második világháború utáni időszak gazdaságpolitikai hibái (a földosztás, majd a több hullámban végrehajtott erőszakos kollektivizálás) miatt – még az 1960-as évek közepén sem volt képes meghaladni az utolsó békeév (1938) teljesítményét. Az 1968-as gazdasági reform teremtette meg először a korszerű gazdálkodás feltételeit. Ekkor kezdődött a magyar vidék felemelkedése,

mely a gépesített nagyüzemek és a fellendülő háztáji gazdaságok együttműködésére épült. Bár kétségtelen, hogy a mai kor környezettudatos felfogása szerint a szocialista nagyüzemi mezőgazdaság jelentősen megterhelte a környezetet (talajt, vizet, levegőt), s így számolva rendkívül drágán termelt, mégsem tagadható, hogy az akkori magyar mezőgazdaság, a főbb ismérvek (átlagok, hozamok, az agrárkutatás minősége stb.) alapján, nemzetközi összehasonlításban is megállta a helyét.

A 70-es és a 80-as évek fordulóján Magyarország egy sor mezőgazdasági és élelmiszeripari termék egy főre jutó termelését illetően a világ első három helyezettje közé került.¹⁰ Az 1980-as évek közepén, az említett mutató tekintetében, a legfontosabb termékek – kivéve a tejet – esetében messze megelőztük a fejlett országokat (5. táblázat). A legtöbb termékpályán az 1960-as évekhez képest két-háromszoros termelékenység és másfél-

¹⁰ Gabona, búza, kukorica, napraforgó, baromfi-hús, tojás, alma, málna, kajszi, szilva, méz, zöldborsó, kolbász, szalámi, liszt, húskonzerv stb. (Buday-Sántha 2001)

kétszeres termelésnövekedésre került sor. Magyarország gyakorlatilag másfél évtized alatt a világ legfejlettebb mezőgazdasági országai közé emelkedett.

5. táblázat

A legfontosabb agrártermékek egy főre (lakosra) jutó termelése Magyarországon és a fejlett országokban (1984)

Termék	Magyarország kg/fő (1)	Fejlett országok kg/fő (2)	(1)/(2) %
Gabona	1288	697	184,8
Tej	264	304	86,8
Tojás (db)	416	289	143,8
Hús	151	82	184,1
Zöldség	159	120	132,5
Gyümölcs	164	127	129,1

Forrás: Lőkös 1998

Ezt a felfelé ívelő folyamatot akasztotta meg a rendszerváltás, és az azt követő elhúzódó agrárválság. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a mezőgazdaság viszonylagos forrásbősége már 1982-től

kezdődően megszűnt – az ágazat a költségvetés nettó befizetőjévé vált –, s az 1990-es évek elején nem történt más, minthogy a vagyonpusztulás és a tőkekivonás „láthatóbbá” vált. 1985-től kezdődően a beruházások már az eszközök egyszerű pótlását sem biztosították. Nőtt az eladósodottság – 1985 és 1990 között a mérleg szerinti vagyon kevesebb mint tíz százalékról annak 28 százalékára –, s a rendszerváltás és a kárpótlás csupán a kegyelemdőfést jelentette: 1990 és 1995 között 4-500 milliárd forint vagyonvesztést szenvedett el az ágazat. (Balogh-Harza 1998) A termelési eredmények és az átlaghozamok alakulása híven tükrözik azt az utat, melyet a honi mezőgazdaság az utóbbi 40 évben, de különösen a rendszerváltás óta bejárt. (6. táblázat)

A termelés visszaesése természetesen nem független a belső és külső kereslet alakulásától. Már említettük, hogy korábbi exportpiacaink jelentősen beszűkültek, s ezt csak részben – s egészen más termékszerkezetben – tudta helyettesíteni a társulási folyamat keretében részlegesen

6. táblázat

A főbb termékek termelésének és átlaghozamainak alakulása (1960–1999)

	1961–70	1970	1980	1988	1990	1995	1999
Gabona							
* termelés (m tonna)	6,9	11,9 ^a	14,3 ^b	14,6	11,2 ^c		11,4
* termésátlag (t/ha)	2,21	3,92 ^a	5,05 ^b		4,08 ^c		4,73
Búza							
* termelés (m tonna)	2,5	2,7	6,1	7,0	6,2	4,6	2,6
* termésátlag (t/ha)	2,14	2,13	4,76		5,05	4,16	3,59
Kukorica							
* termelés (m tonna)	3,7	4,1	6,7	6,0	4,5	6,8	7,1
* termésátlag (t/ha)	2,93	3,38	5,32		3,99	6,44	6,35
Napraforgó							
* termelés (ezer tonna)	103	96	4,56	708	687	789	795
* termésátlag (t/ha)	1,04	1,01	1,75		1,97	1,61	1,53
Zöldségtermelés (m tonna)			2,08 ^d		1,5-1,9 ^c		
Gyümölcstermelés (m tonna)			1,56 ^d			0,65	0,83 ^e
Hústermelés (m tonna)	0,43 ^f	0,78	1,19		1,29	0,83	0,89
Tejtermelés (m tonna)	1,86 ^f	1,90	2,54		2,76	1,92	2,01
Tojás (milliárd darab)	1,85 ^f	3,28	4,38		4,68	3,47	3,20

a = 1970-es évek, b = 1980-as évek, c = 1990-es évek, d = 1986-90, e 7 1998, f = 1960

Forrás: Szegedi 1990, IENICA é.n., Buday-Sántha 2001, Erdész – Radócné 2000.

megnyíló EU-piac. Az export csökkenésénél azonban még rombolóbb hatása volt a belső piaci kereslet tartós visszaesésének.¹¹ Ez utóbbiban több tényező is szerepet játszott:

- * A rendszerváltás utáni néhány évben körülbelül egymillió fővel csökkent az aktív keresők száma, s a rendszeres munkajövedelem nélkül maradók szűkösebbé váló anyagi lehetőségeik következtében kevesebbet költenek élelmiszerre.
- * A szabadabbá váló import jelentős piaci részt hódított el a honi termékektől.
- * Folyamatosan csökken (és öregszik) Magyarország népessége: ma több mint félmillióval vagyunk kevesebben, mint 1980-ban, ami önmagában ötszázalékos csökkenés, s a népességfogyás több mint fele része a rendszerváltás óta eltelt időszakra esik.

Fentiekből az következik, hogy a magyar mezőgazdaság a virágkorának tekinthető 1980-as évek élelmiszertermelési teljesítményét valószínűleg sem mennyiségét, sem összetételét tekintve nem lesz képes megközelíteni középtávon. Ez azonban nem is lehet cél. Egy korszerű, a piaci igényekhez igazodó szerkezetben, jó minőségben, a helyi adottságokat és a helyi jellegzetességek marketingértékét maximálisan kihasználó ágazat a jelenleginél nagyobb eséllyel venné föl a versenyt mind a hazai, mind pedig a külföldi piacokon.

2) STRUKTÚRAVÁLTÁS

Struktúráján általában birtokstruktúráról beszélünk, de a birtokstruktúra mint kategó-

ria, sajnos, nem a legszerencésebb kifejezés. Két alapvető probléma van vele. Egyrészt – első megközelítésben – mindenki jogi (tulajdonjogi) kategóriát ért alatta, vagyis azt, hogy a mezőgazdasági föld hogyan oszlik meg a törpe-, a kis-, a közép- és a nagybirtokosok között. Holott a jogi értelmezésnél sokkal fontosabb az, hogy mekkora föld áll a ténylegesen termelők rendelkezésére, azaz milyen a művelési struktúra. A birtok- és a művelési szerkezet természetesen jelentős átfedést mutathat, attól függően, hogy az adott országban mennyire terjedt el a földbérllet intézménye. Másrészt, önmagában a birtokok fizikai kiterjedése nem sokat mond a hatékonyságukról. Ami igazából számít, az a gazdasági méret, vagyis az, hogy az adott birtok milyen mértékben képes hozzájárulni művelője megélhetéséhez. Nem mindegy ugyanis, hogy egy „birtokon” (i) a családi élelmiszerszükséglet egy részét tudják csak előállítani, vagy (ii) esetleg a fölösleget piacra viszik, netán (iii) kifejezetten eladásra termelnek, s ebből a háztartás jövedelmének negyede/harmada is megkerül, vagy (iv) korszerű árutermelést folytatnak, amely megfelelő megélhetést biztosít a gazdálkodóknak.

A fenti értelmezésnek megfelelően, hatékony mezőgazdasági termeléshez szükséges birtokszerkezetről akkor beszélhetünk, ha egy országban a termőterület zömén korszerű árutermelés folyik. Ezek után lássuk, hogyan igazodik az európai trendekhez Magyarország.

A nyugat-európai mezőgazdaságban a foglalkoztatottak száma az elmúlt negyven évben fokozatosan csökkent. Ennek a folyamatnak két összetevője volt: az egyik (a mezőgazdasági munkatermelékenység rohamos növekedése) lehetővé tette, a másik (a fiatalok ózdkodása a farmon maradástól) kikényszerítette. A folyamat nyomán az egy foglalkoztatottra jutó tőke és agrárterület folyamatosan nőtt. Az elvándorlás társadalmi hatásait sokáig elviselhetővé tette, hogy 1985-ig alacsony volt a munkanélküliség, mert a mezőgazdaságból

¹¹ 1989 és 1996 között a legtöbb alapvető élelmiszerből 15-30 százalékkal csökkent a fogyasztás. Például húsból (hállal együtt számolva) 81-ről 62,5 kg-ra (-23%), tejből és tejtermékből 190-ről 136 kg-ra (-28,5%). (Magda–Marselek 1999)

kikerülő munkaerőt felszívta az ipar és a tercier szektor.

Hazánkban ettől teljesen eltérő folyamatok játszódtak le a kilencvenes években. A rendszerváltást követő gazdasági recesszió idején, amikor a korábban szinte nem létező munkanélküliség két számjegyre ugrott, a vidéki lakosság számottevő részének az elszegényedés előli utolsó menedéket jelentette, hogy kis-, illetve törpebirtokokon mezőgazdasági tevékenységet végezhetett. Ezt a „menedéket” a kárpótlási és privatizációs folyamat szolgáltatta. A szocialista múltból örökölt duális birtok-szerkezet fönmaradt, sőt a privatizáció révén a polarizáltság még erősödött is.¹² A Nyugat-Európában egyedül életképes *middle scale* (azaz közepes) birtok Magyarországon csak nagyon lassan fejlődik.

A rendszerváltással járó privatizáció és kárpótlás jegyében, a volt TSZ-eket nyugati típusú termelőszövetkezetekké vagy gazdasági társaságokká alakították, illetve szabdalták, meghagyva a tagoknak a jogot, hogy bent maradjanak a társaságban, vagy kivegyék a földjüket, s magán farmgazdaságot hozzanak létre. Az átalakult nagygazdaságok ily módon a korábbinál kisebb területen, általában néhány szántól több ezer hektárig terjedő területen termelnek. Ez a méret elméletileg még mindig igen jó feltételeket biztosít a versenyképes működéshez. A vállalkozások törzstőkéje és a művelt föld tulajdonjogilag azonban rendkívül szétaprózott, sok a vállalkozásokhoz tartozó, illetve külső kistulajdonosok kezén van. Az állami gazdaságok már privatizált részénél az a jellemző, hogy az állam maradt a termőföld tulajdonosa, s azt bérbe adta a gazdaság vezetőiből és alkalmazottaiból alakult társaságnak.

1990 óta a magyar mezőgazdaságban gyökeres változások következtek be. A mezőgazdasági termelés üzemi struktúráját a rendszerváltozásig az átlagosan 4500 hektár földterületen gazdálkodó nagyüzemek túlsúlya jellemezte. Ezen kívül 1,4 millió háztáji és kisegítő gazdaság átlagosan 0,8 hektáros területen végzett mezőgazdasági tevékenységet. Azóta az egyéni gazdaságok száma csökkent, a gazdasági szervezeteké – a korábbi nagyüzemek szétválása következtében – növekedett. A kárpótlási törvények végrehajtásával új birtokszerkezet jött létre: a termőföld (és a többi termelési eszköz) magántulajdonba került, a termelés súlypontja a magángazdaságokra helyeződött át. (7. táblázat) A korábbi mezőgazdasági vállalatok (állami gazdaságok és termelőszövetkezetek) megszűntek, illetve átalakultak, és helyükön új gazdálkodási formák (egyéni gazdaságok, gazdasági társaságok, új típusú szövetkezetek) jöttek létre. A földtulajdon és a földhasználat korábbi egysége megszűnt. Sok új tulajdonos – életkora, a kellő szakértelem és/vagy a tőke hiánya miatt – nem vállalta, hogy maga művelje a földet. A földbérleti rendszer elterjedésével az évtized végére megindult a hazai agrárter-

7. táblázat
Földhasználat (%) és átlagos birtokméret (ha) gazdálkodási formák szerint

	1989-ben			2000-ben	
	Egyéni	TSZ	Állami	Egyéni	Gazdasági szervezetek ^a
Földhasználat	13%	73%	14%	52,5%	40,5%
Átlagos birtokméret (ha)	0,8	4.500		4,0 ^b	312

a = gazdasági társaságok (átlag kb. 240 ha), szövetkezetek (átlag kb. 500 ha);

b = ez a valóságban inkább 5-6 ha, tekintve, hogy sokan a földprivatizációban és a vagyonnevesítésben egyaránt érdekeltek voltak; ha a kárpótlási jegyek eladását is figyelembe vennénk, akkor még nagyobb átlagos tulajdonosi terület adódna. (Szűcs–Csendes–Pálovicsné)

Forrás: KSH 2000, Bizottság 2002

¹² A változások méreteire jellemző, hogy 1997 közepéig több mint kétmillió hektár földterületet értékesítettek árverésen és kb. 2,5-3 millió hektár vagyonnevesítése történt meg. (Szűcs–Csendes–Pálovicsné 1997)

melés koncentrálódása, növekedett az életképes méretű gazdaságok száma.¹³ (8. táblázat)

8. táblázat
Egyéni gazdaságok száma
a földterület nagysága szerint
(ezer)

Területkategóriák (ha)	1991	1994	2000
0,0–0,2	645	458	374
0,2–0,5	412	345	204
0,5–1,0	200	152	99
1,0–10,0	138	225	232
10,0–100,0	1	22	49
>100,0	0	0	2
<i>Összesen</i>	<i>1396</i>	<i>1202</i>	<i>960</i>

Forrás: Bizottság 2002

A koncentrálódási folyamat azonban nem jelenti azt, hogy a magyar birtokszerkezet korszerűnek számít: (i) az egyéni gazdaságok 70,5 százaléka egy hektárnál kisebb termőterületen gazdálkodik, (ii) a tíz hektár feletti gazdaságok aránya nem éri el a hat százalékot, és (iii) a mintegy 8400 gazdasági szervezet 37 százaléka egyáltalán nem rendelkezik termőfölddel (MKOGY web). A 9. táblázat nemzetközi összehasonlításban is bemutatja a magyar birtokszerkezetét, s

egyúttal a művelési szerkezetről is képet ad.

A fenti adatokból úgy tűnik, hogy Magyarországon a mezőgazdaság művelési szerkezete kevésbé koncentrált, mint a leendő versenytársak közül a hozzánk hasonló termékskálával rendelkező országoké, sőt még az európai átlagtól is jelentősen elmarad. A 9. táblázatból azonban mégsem szabad messzemenő következtetéseket levonni. A magyar statisztikai számbavétel nem felel meg igazán a nemzetközi normáknak. A KSH 2000-ik évi összeírása (ÁMÖ¹⁴) alapján – a 8382 gazdasági szervezet mellett – 958.534 egyéni gazdaság volt az országban. Ezek szerint minden harmadik-negyedik magyar háztartás statisztikailag számba vevendő mértékben folytatott mezőgazdasági tevékenységet, ami abszurdum. A probléma abból származik, hogy a KSH túlságosan könnyen „teljesíthető” követelményeket állított a gazdasági méretet elérő mezőgazdasági tevékenységet folytató, technikailag és gazdaságilag különálló termelőegység definiálásakor. Érdemes szó szerint idézni:

„Gazdaság az a mezőgazdasági tevékenységet folytató, technikailag és gazdaságilag különálló termelőegység, amelynek:

9. táblázat
Birtokszerkezet (A) és művelési szerkezet (B) Magyarországon és Európai Unióban
(2000)

Területkategoría (ha)	Magyarország		EU-15		Franciaország		Németország		Dánia		Egyesült Királyság	
	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
<10	94,1	20,3	69,9	9,8	38,2	2,9	40,6	4,8	19,8	2,8	34,1	1,8
10–50	4,6	21,3	21,1	26,3	31,5	20,5	42,7	29,1	49,7	27,6	33,5	12,8
>50	1,3	58,4	8,9	63,8	30,3	76,7	16,7	66,0	30,6	69,6	32,4	85,5
<i>Összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

A = birtokok területkategóriák szerinti megoszlása (a birtokok száma szerint)

B = a különböző méretű birtokkategóriáknak a megművelt földterületből való részesedése

Forrás: Bizottság 2002, 2003

¹³ A gazdasági szervezetek az általuk használt földterület több mint 95 százalékát bérlik, de a

földbérlet az egyéni gazdaságokra is jellemző (művelt területük kb. 1/3-a bérlet). (Dorgai 2002)

- (1) 2000. március 31-én használt termőterülete (szántó, kert, gyümölcsös, szőlő, rét, legelő, erdő, nádas, halastó külön-külön vagy együtt):
- * legalább 1500 m²,
 - * vagy gyümölcsös-, illetve szőlőterülete külön-külön vagy együtt legalább 500 m²,
- (2) vagy 2000. március 31-én az istállózott mezőgazdasági haszonállatállománya:
- * legalább egy nagyobb élő állat (szarvasmarha, sertés, ló, juh, kecske, bivaly),
 - * 50 db baromfi (tyúkféle, liba, kacska, pulyka, gyöngyös) külön-külön vagy együtt,
 - * 25-25 házinyúl, prémesállat, húsgalamb
 - * vagy 5 méhcsalád,
- (3) vagy az összeírást megelőző 12 hónap folyamán:
- * mezőgazdasági szolgáltatást végzett,
 - * vagy intenzív kertészeti termelést (pl. üvegház, fólia alatti termelést) folytatott.” (Dörgai 2002)

Ezek szerint egy 30x50 méteres kert vagy egy ólba bekötött kecske elegendő volt ahhoz, hogy valaki agrártermelőként szerepeljen a KSH statisztikaiban. Franciaországban az egy hektár alatti birtokot nem tekintik mezőgazdasági üzemnek. Az EU közös agrárpolitikája pedig nem támogatja a 0,3 hektárnál kisebb parcellákat. Ésszerű lépésnek látszik a magyar agrárstatisztika számbavételi módszereinek az uniós standardokhoz való közelítése. A XXI. századi Magyarországon nem beszélhetünk egymillió agrártermelőről, amikor a hozzánk hasonló földrajzi és gazdasági adottságokkal rendelkező országokban maximum 150-250 ezer ember tud megélni a mezőgazdaságból.

¹⁴ Általános mezőgazdasági összeírás

A magyar statisztikai rendszer tarthatatlanságát, illetve azt, hogy mennyire nem alkalmas a valóságos helyzet elemzésére egy másik oldalról is szeretnénk megmutatni. A magyarországi helyzetet jól szemlélteti az a probléma, mely a tesztüzemi rendszer (FADN¹⁵) hazai kiépítésével kapcsolatos munkálatok során merült fel. Ezek a munkálatok már 1996 óta folynak az AKII¹⁶-ban, de a rendszer EU-harmonizációjához még szükség volt az adatszolgáltató gazdaságok minimális méretének és számának meghatározására. A megfigyelt üzemműködésbe EU-szerte a rentábilis méretű (*commercial*) gazdaságok tartoznak, és általában lefedik a termelés, a földhasználat és az ágazatban foglalkoztatott létszám mintegy 90 százalékát. A termelést az FADN-rendszerben ún. európai méretegységben (EUME) mérik, amely nem természetes mutató – mert akkor a különböző ágazatok termelését nem lehetne egymással összehasonlítani –, hanem gazdasági mutató, és 1200€ SFH-val¹⁷ egyenlő. Az EU-ban tíz méret-kategória létezik: a legkisebbe a 2 EUME-nél kisebb (<600 ezer HUF), a legnagyobb a 250 EUME-nél nagyobb (>75 millió HUF) farmok tartoznak. (10. táblázat)

Magyarországon a megfigyelt üzemműködés kijelölésénél az a furcsaság adódik, hogy a statisztikai számbavétel termelőnek tekint mindazokat, akik 0,15 ha szántót, vagy nagyjából ekkora teljesítményű egyéb területet művelnek, illetve legalább 1 db „nagyállattal” (pl. egy disznóval) rendelkeznek. Az ily módon adódó mintegy 967 ezer agrárgazdaságnak (ebből 958,5 ezer egyéni gazdaságnak) azonban nem kevesebb mint 90,7 százaléka (!) 2 EUME-nél kisebb méretű, vagyis az I-es

¹⁵ Farm Accountancy Data Network

¹⁶ Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet

¹⁷ Standard fedezeti hozzájárulás, azaz egyfajta hozzáadott érték. Lényegében a bruttó termelési érték és a közvetlen változó költségek különbözete.

10. táblázat
A gazdaságok európai üzemosztályozási rendszere

Méret-kategória	Kategóriahatárok	Felső határ (€)	Felső határ (Ft)	Kategória neve
I.	< 2 EUME	2400	600 000	Nagyon kicsi
II.	2–4 EUME	4800	1 200 000	
III.	4–6 EUME	7200	1 800 000	Kicsi
IV.	6–8 EUME	9600	2 400 000	
V.	8–12 EUME	14 400	3 600 000	Kis-közepes
VI.	12–16 EUME	19 200	4 800 000	
VII.	16–40 EUME	48 000	12 000 000	Nagy-közepes
VIII.	40–100 EUME	120 000	30 000 000	Nagy
IX.	100–250 EUME	300 000	75 000 000	Igen nagy
X.	> 250 EUME			

1 € = 250 Ft

Forrás: Kovács 2001

kategóriába tartozna.¹⁸ Ezen gazdaságok SFH-ja maximálisan 2400€, azaz kb. 600 ezer forint, s nettó jövedelmük valószínűleg az évi 300 ezer forintot sem éri el. Ennyiből nyilvánvalóan nem lehet megélni, vagyis ezek a gazdaságok nem tekinthetők kereskedelmi farmoknak. Ugyanakkor, ha a magyar FADN-rendszerben a 2 EUME méretet választják alsó határnak, akkor a „termelők” több mint 90 százaléka kiesik a megfigyelés alól (Kovács 2001). A dilemmát nyilvánvalóan a statisztikai számbavétel megváltoztatásával lehetne megoldani, hiszen képtelenség termelőnek tekinteni a saját maga vagy esetleg a városi rokonok s egynémely szomszéd számára termelő sok százezer falusi embert.¹⁹

Hasonló végkövetkeztetésre juthatunk, ha az SFH helyett a bruttó termelési érték alapján vesszük számba a termelőket. Az évi 200 ezer forint alatti kategória (561 ezer ún. termelő) átlagosan havi háromezer forint jövedelmet ér el, ami egy tíz-

¹⁸ A II-es kategória alsó határát jelentő 2 EUME, azaz 600 ezer forint SFH-t Magyarországon, az 1996 és 1999 közötti évek átlagában pl. 12 hektár búza- vagy 4 hektár cukorrépa-terület művelésével, avagy 4 tejlő tehén tartásával lehetett volna elérni.

¹⁹ Végül a 2001-es és 2002-es felmérésnél a 2 EUME-nél nagyobb gazdaságok kerültek a magyar teszttüzemi rendszerbe. Vagyis ott húztuk meg a határt, ahol az EU szegényebb és/vagy mediterrán országai. (11. táblázat)

éves korú gyerek zsebpénzére ha elég. A 200 és 500 ezer forint közötti termelési értéket felmutatók (214 ezren) már átlagosan havi tízezer forint jövedelmet tudhatnak magukénak. „Ők tehát a tipikus részmunkaidősök, akik a mezőgazdaságból egy keveset, de már tényleg mérhető összeget hozzákeresnek egyéb, a megélhetés fő forrásául

szolgáló bevételeikhez, vagyis a bérhez, a nyugdíjhoz, a munkanélküli segélyhez stb.” (Varga 2001) A következő kategória (89 ezer gazda) 500 ezer és egymillió forint éves árbevételrel rendelkezik, ami átlagosan havi 25 ezer forint jövedelmet, azaz elfogadható szintű jövedelmekiegészítést jelent. Végül marad tehát ebből a közelítésből is – az évi egymillió forint fölött értékesítő kategóriában – körülbelül 95 ezer termelő (az összes egyéni gazdálkodó tíz százaléka), akik évi átlagban 3,4 millió forintos termelési értékkel, és havi mintegy 100-120 ezer forint jövedelemmel rendelkeznek. Ők azok, akiknek a gazdaságát – a megmaradt 8,5 ezer nagyüzem mellett – méretük és működési sajátosságaik alapján kereskedelmi vállalkozásoknak (*commercial farms*) tekinthetjük. (Varga 2001)

Abban a pillanatban, amint a realitások – és nem egy nosztalgikus képzeletvilág (az idealizált családi gazdaságok, a *small business*) – talaján állva vesszük számba a mezőgazdasági termelők körét, kiderül, hogy a magyar agrártermelés művelési szerkezete egyáltalán nem kevésbé koncentrált, mint a nyugat-európai. Sőt, ha valahol, akkor ezen a téren versenyelőnyünk van az unió jelenlegi tagállamaival szemben. Ugyanakkor nyilvánvaló – és már említettük is korábban –, hogy önmagában a fizikai méret semmit

sem mond egy adott gazdaság teljesítő-képességéről. Sokkal fontosabb mutató a gazdasági méret, a hozzáadott-érték-termelés, a jövedelmezőség. Ebből a szempontból természetesen örvendetes lenne, ha Magyarországon rengeteg korszerű árutermelő – vagyis a mezőgazdasági tevékenységből megélni képes – kisgazdaság működne. Hollandia példája is mutatja, milyen teljesítményre képesek a kis és közepes területű birtokok, ha megfelelően intenzív termelés folyik rajtuk.

Az 1997-es adatok szerint a holland mezőgazdaság művelési szerkezetét, koncentráltságát tekintve messze az európai átlag mögött maradt. A tíz hektárnál kisebb farmok a mezőgazdasági terület 9,7 százalékát, a 10 és 50 hektár közöttiek 59,6 százalékát, míg az 50 hektárnál nagyobbak csupán 30,7 százalékát művelték. Az EU-átlag megfelelő értékei 10,5, 28,1 és 61,4 százalék. Ha azonban megnézzük a 11. táblázatot, akkor kiderül, hogy a méretgyengének tűnő holland farmok hatékonyság és intenzitás tekintében messze megelőzik nyugat-európai versenytársaikat. Jóval kisebb területen, mint akár az osztrák, az ír, a svéd vagy a dán mezőgazdaság, a hollandok 2,7-5,9-szer annyi hozzáadott értéket állítanak elő. Az egy farmra jutó standard fedezeti hozzájárulás (SFH) 84 EUME, azaz több mint 25 millió forint. Ennél magasabb adattal csak a kelet-német tartományok büszkélkedhetnek (116 EUME), igaz ott az átlagos birtokméret tízszerese a hollandénak. Egy holland gazda egy hektáron átlagosan 3,5-7,5-szer akkora fedezetet állít elő, mint az átlagos európai kollégája, de még a szintén kivételesen számító belga farmernél is kétszer többet.

Természetesen kívánatos lenne, ha Magyarországon is a hasonlóan termelékeny kis- és középbirtokok lennének túlsúlyban, mint Hollandiában. Ezeket az egységeket azonban nem lehet erőszakkal, központi döntéssel létrehozni. A holland – és általában a nyugat-európai – *middle scale* több évtizedes (ha nem évszázados) szerves fejlődés eredményeképpen lett má-

ra olyan erős és hatékony, mint amilyennek a statisztikák mutatják. Földet ugyanis lehet osztani, privatizálni, kárpótlás keretében kiosztani, de a tőke és a szak tudás megfelelő felhalmozódásához generációk szakszerű munkája szükséges. Azt nem helyettesíti semmilyen összeköttetés, spekuláció vagy a termelőeszközök ügyes átmentése a magángazdaságokba.²⁰

11. táblázat
Alsó mérethatár az EU-tagországok
és Magyarország tesztüzemi rendszerében
(EUME-ben)

Hollandia		16
Belgium		12
Ausztria		8
Franciaország		8
Finnország		8
Luxemburg		8
Németország		8
Svédország		8
Egyesült Királyság	Anglia, Skócia, Wales	8
	Észak-Írország	4
Dánia		4
Görögország		2
Írország		2
Olaszország		2
Spanyolország		2
Magyarország		2
Portugália		1

Forrás: Kovács 2001, FVM 2002, 2003

Bár az eredeti tőkefelhalmozódás idejét nem lehet megspórolni, az előttünk járó országok tapasztalatait hasznosítva, hibáikból okulva, talán le lehet azt rövidíteni. Ehhez nyújthat megfelelő lehetőséget az EU-tagság, az egységes piacra való belépés és a CAP-támogatások fokozatos fel-növekedése. A holland példa mindesetre átvezet bennünket a magyar mezőgazdaság egyik, ha nem éppen a legproblema-

²⁰ Természetesen nem akarunk állást foglalni abban az álvitában, nevezetesen a híres-hírhedt kisüzem-nagyüzem problémában, melyről Fertő Imre (1997) már évekkel ezelőtt olyan világosan megírt minden megírhatót. Csupán azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy az árutereléshez szükséges tőke jellemzően nem a kisüzemekben halmozódott föl, mert ehhez még nem telt el elegendő idő a rendszerváltás óta.

12. táblázat
Hollandia és a hozzá hasonló éghajlati körülmények között termelő nyugat-európai országok
mezőgazdaságának összehasonlítása
(1997-es adatok)

	Művelt agrárterület (1000 ha)	Átlagos bir- tokméret (ha)	Bruttó hozzá- adott érték (mio.)	EUME/farm- gazdaság ()	EUME/ha ()
<i>Hollandia</i>	1962	18,6	8459	84	4,5
Belgium	1394	20,6	2697	47	2,3
Ausztria	3410	16,3	2304	12	0,7
Írország	4418	29,4	2496	19	0,6
Egyesült Királyság	16169	69,3	10898	48	0,7
Dánia	2684	42,6	3143	57	1,3
Németország	17152	Nyugat	17062	27	1,2
		Kelet	174,0	116	0,7
Svédország	3071	34,7	1443	23	0,7

Forrás: Bizottság 2002a, Terluin – Venema 2003

tikusabb témaköréhez, a jövedelmezőség kérdéséhez.

3) TERMELŐI JÖVEDELMEK

Már említettük, hogy az 1968-as gazdasági reformot követő 10-15 évben a magyar nagyüzemi mezőgazdaság sok tekintetben világszerte nagyon elismert eredményeket ért el, s egy sor alapvető termék egy főre jutó termelésében még a fejlett országok többségét is megelőzte (5. táblázat), és nem csupán jelentős áru-, de technológiaexportra is képessé vált. Ez a gyors és látványos fejlődés azonban, több tényező együttes hatására, a 70-es évek végére, a 80-as évek elejére lefékeződött. A fenti tényezők közül kiemelkedett:

- * a világ gazdaság növekedésének általános lassulása;
- * az 1973-as és az 1979–80-as olajválság, amely rendkívül hátrányosan érintette az eszköz-, anyag- és energiaigényes magyar agrármodellt;

* a Reagan 1981-es elnökké választása után újjáéledő hidegháború s az ennek nyomán megszigorodó COCOM-lista;²¹

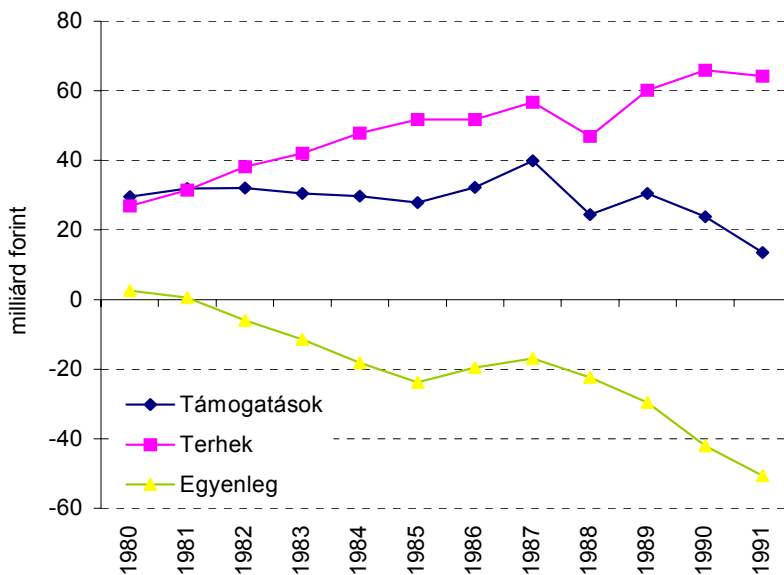
* az erőltetett ütemű, minden áron véghezvitt agrárexport-növekedés, mely az eladósodó magyar gazdaságban a fizetési mérleg hiányát volt hivatott pótolni, s mely célt a romló műszaki színvonal, a külpiacok telítettsége és a szétnyíló agrárrolló miatt egyre nehezebben, illetve egyre nagyobb – és ésszerűtlen – áldozatokkal lehetett csak teljesíteni.

A fenti kedvezőtlen folyamatok következtében az 1980-as évek elején megszűnt a mezőgazdaság viszonylagos forrásbősége, és 1982-től kezdődően az ágazat a költségvetés nettó befizetőjévé vált.²² (3. ábra) Romlottak a jövedelmezőségi mutatók is: 1980 és 1990 között a költségarányos eredmény 10,2-ről 3,2 száza-

²¹ A korszerű gépek importjának beszüklése miatt a magyar (és általában a kelet-európai) mezőgazdaság nem tudott idejében váltani az anyag- és energiatakarékos, a környezetet kevésbé terhelő technológia felé, s lemaradt az ún. második ipari forradalomról. (Pouliquen 1998)

²² A mezőgazdaságnak nyújtott állami támogatások ettől fogva nem fedezték az ágazat által a költségvetés számára történő befizetéseket (adót, tb-járulékot, bankköltséget stb.). Míg az egyenleg 1976 és 1980 között még 36 milliárd forint többletet mutatott, 1981 és 1985 között már 60 milliárd mínuszt. (Balogh-Harza 1998)

3. ábra
Támogatások és terhek alakulása a magyar mezőgazdaság vállalati szektorában 1980 és 1991 között

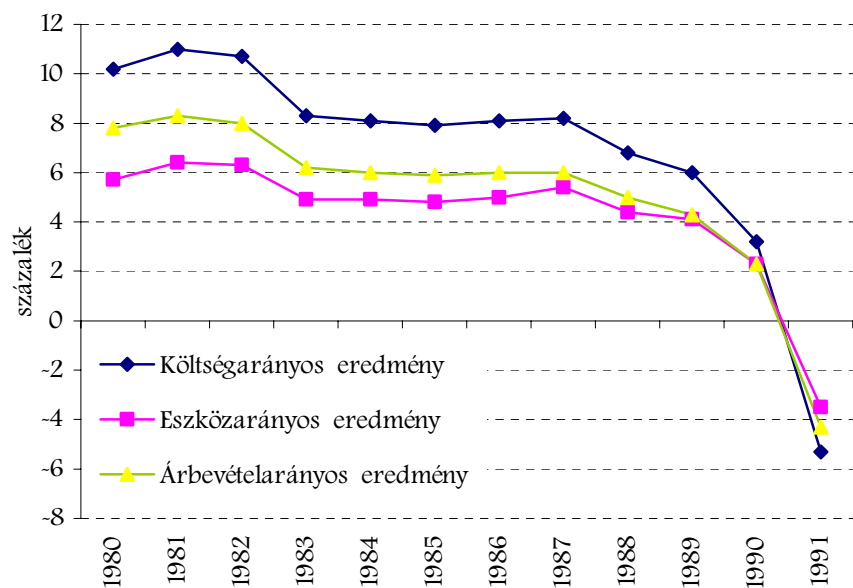

Forrás: Buday-Sántha 2001

lékra, az eszközarányos eredmény 5,7-ről 2,3 százalékra, az árbevétel-arányos eredmény pedig 7,8-ról 2,3 százalékra csökkent. (4. ábra) A fokozatosan nehezedő pénzügyi helyzet miatt visszafogták a fejlesztéseket, megindult, majd a 80-as évek második felében fölgyorsult a nagyüzemek eladósodása.²³

Az agrárágazatban bekövetkezett vagyonszűkülés és tőkekivonás pontos meghatározására nincsenek megfelelő módszerek. Szakértői becslés szerint ez az érték 1982 és 1995 között mintegy 1000 milliárd forintra tehető (1996. évi árakon), melyből 524 milliárd forint még a rendszerváltás előtti időre, azaz 1982 és 1990 közé esett. (Balogh-Harza 1998) Ez azt jelenti,

4. ábra
A jövedelmezőség alakulása a magyar mezőgazdaság vállalati szektorában 1980 és 1991 között

Forrás: Buday-Sántha 2001

hogy az ágazat válsága nem a rendszerváltással kezdődött, az legfeljebb a „kegyelmdöfést” adta meg neki.

Az 1990-től elmélyülő válság soktényezős folyamat volt:

- (1) Az agráröllő – vagyis a mezőgazdasági termelésben felhasznált iparcikkek és a termelői felvásárlási árak indexeinek hányadosa –, mely már 1975 óta folyamatosan nyílt (kb. 25 százalékkal), a rendszerváltás után két év alatt (1989–1991) további 50 százalékkal

romlott.

- (2) Az ágazatnak nyújtott állami szubvenciók reálértéke 1991 és 1997 között az 1986 és 1990 közöttiek a felére-harmadára estek.

²³ A vagyonarányos hiteltartozás 1985-ben 10, 1990-ben azonban már 28 százalékos volt. (Balogh-Harza 1998)

- (3) A beszűkülő kül- és belpiaci értékesítési lehetőségek miatt az agrárvállalkozások mindaddig az önköltségi szint alatt kényszerültek értékesíteni termékeiket, amíg kínálatuk hozzá nem igazodott (azaz le nem csökkent) a kereslet szintjéhez.²⁴
- (4) A feldolgozóipart és a kereskedelmi vállalatokat privatizálták (jelentős részben külföldi kézbe adták), a termékpályák elaprózódtak, az integrációs kapcsolatok felbomlottak, s a csak lassan alakuló új kapcsolatok korántsem nyújtották a régebben megszokott biztonságot a termelőknek.
- (5) A kárpótlással kialakult birtokszerkezet a földhöz juttatottak 98 százaléka számára nem tette lehetővé az egyszerű gazdálkodást. Megnőtt, illetve meghatározóvá (60%) vált a (korábban szinte hiányzó) földbérlet intézménye, ami plusz költséget jelentett a nagyüzemek számára.
- (6) A szövetkezeti közös vagyon felosztása során a kilépett tagok a vagyon 18 százalékát magukkal vitték (és zömében felélték²⁵).
- (7) A nagyüzemek válsága következtében megszűntek az ipari munkahelyek, leépült az ún. TSZ-melléküzemág. Az alaptevékenységen kívüli profilok (általában ipari, élelmiszeripari, építőipari és kereskedelmi tevékenységek) az 1980-as években vettek lendületet, és a nagyüzemi termelési érték harmadát, a megtermelt jövedelemnek pedig körülbelül a felét biztosították. Ezáltal nagy szerepük volt a már a 80-as években elinduló káros folyamatok tompításában.
- (8) A jövedelem- és vagyonvesztést hozó fenti változások folyományaként reálértéken felére-harmadára estek vissza a beruházások, harmadára-negyedére

a termőföld tápanyag-visszapótlása. (Buday-Sántha 2001)

A pénzszűke romboló hatással volt a mezőgazdasági műszaki fejlesztés biológiai, kémiai, technikai és humán tényezőire egyaránt. Az ezen a téren érvényesülő ún. minimumszabály szerint, mindig a leggyengébben teljesítő tényező határozza meg a többi tényező érvényesülési fokát. Márpedig az újszülött egyéni gazdálkodóknál sokszor hiányzott a szaktudás, a nagyüzemek jelentős része pedig nem volt olyan anyagi helyzetben, hogy minden tényezőre jusson fejlesztési (vagy legalább az egyszerű pótlást biztosító) pénz. A következmény a leépülő-stagnáló állattenyésztés (kivéve a baromfitenyésztést) és az időjárásnak a korábbinál sokkal jobban kitett, egyik évről a másikra szélsőségesen változó, a húsz évvel azelőttihez képest általában jóval kisebb hozamokat produkáló növénytermesztés lett. Ilyen körülmények között az ágazat bármely alszektorában, bármelyik évben komoly válsághelyzet alakulhat ki, s a stratégiai elképzelést nélkülöző politika nem tehet egyebet, minthogy „tűzoltómunkával” eloltja az aktuális „lángot”. Az ágazat jövedelmezőségére jellemző, hogy közel egy évtizeddel a válság mélypontjának számító 1993-as év után, 2001-ben a tőkearányos jövedelem (3%) egy ötöde volt a nemzetgazdasági átlagnak (15%). (FVM 2002)

3.1. Az egyéni gazdaságok és a társas vállalkozások jövedelmezősége

A jövedelmek mérése nem probléma nélküli. Különösen igaz ez a mezőgazdaságban, és sokszorosan igaz a közép-európai átmeneti gazdaságú országok agrárszektorában. Magyarországon – és általában a szocialista múltú országokban – a kárpótlási és privatizációs programok nyomán kialakult átláthatatlan viszonyok között nehéz nyomon követni ki, mit, hol,

²⁴ Ez a folyamat jól nyomon követhető az állatalomány változásában (3. táblázat).

²⁵ A gépeket és az állatokat eladták ... stb.

mekkora területen, milyen jövedelmezőség mellett termel. Különösen ez utóbbi, a jövedelmezőséget érintő folyamatokat nehezíti átlátni: egyrészt nem kellően aprólékos a statisztikai számbavétel, másrészt a mezőgazdaságot a nemzetgazdasági átlagnál is jobban átszövik az informális kapcsolatok.

A problémára az Európai Bizottságnak jelentő nyugat-európai szakértők is föl hívták a figyelmet. Közülük az egyik legjelentősebb Alain Pouliquen, akinek 2001 októberében megjelent tanulmánya volt talán a legnagyobb hatással a kvóták és a közvetlen kifizetések tekintetében az elképzeléseket első ízben felfedő, 2002. januári bizottsági ajánlásra. Pouliquen abból indult ki, hogy a legtöbb nyugat-európai elemzés, mely a keleti agrárpotenciállal próbálja ijesztgetni Brüsszelt, az alacsony bérekből, a bőven rendelkezésre álló földből, s általában véve az *inputok* relatív olcsóságából von le téves következtetéseket. A legtöbb ilyen elemzés nem számol azzal, hogy például a családi gazdaságokban sincs ingyen a munkaerő. A 13. táblázatban megpróbáltuk összesí-

mezőgazdasági tevékenység nem biztosítja a család átlagos megélhetését –, ott ún. „fél-megélhetési” vagy, hazai terminológiával, részmunkaidős farmokról beszélhetünk. Általában ebbe a kategóriába sorolható Magyarországon a 100 hektárnál kisebb területű farmok többsége.²⁶ Ezek a farmok megfelelő tőke, illetve tőkefelhalmozó-képesség hiányában nem tudnak komoly kínálati választ adni az EU-csatlakozás után megnyíló piaci lehetőségekre.

A fenti állítás természetesen nem jelenti azt, hogy a kis- és közepes gazdaságok egy része ne lenne profitábilis vagy fejlődőképes. Például a magasan tőkésített, intenzív zöldség- és gyümölcstermelésre, bortermelésre vagy belterjes állattenyésztésre szakosodott kisgazdaságok rendkívül hatékonyan működnek. Ezek azonban az adott birtokkategóriákon belül csak a földterület elenyésző százalékát foglalják el, s nem befolyásolják érdemben az átlagos jövedelmezőséget. Pouliquen 1998-as adatokon alapuló számításai szerint Magyarország agrártermelésének 34-39 százaléka származott a részmunkaidős ma-

13. táblázat
A magyar mezőgazdasági üzemek főbb gazdálkodási adatai méretkategóriák szerint (1998-as adatok)

Ezer Ft/ha	Egyéni gazdaságok					Társaságok
	<15	15-40	40-100	>100 ha	összes	
Agrárjövedelem (AJ)	42,3	14,0	9,1	9,3	11,0	5,1
A családi munka becsült költsége ^a (CSM)	122	33,0	17,0	7,5	17,8	0
<i>Paritás (AJ/CSM)</i>	<i>34,7%</i>	<i>42,4%</i>	<i>53,5%</i>	<i>124%</i>	<i>61,8%</i>	-
Agrárprofit (AP=AJ-CSM)	-80	-19,0	-7,9	1,8	-6,8	5,1
Összes lekötött tőke (T)	739	302	252	192	243	261
<i>Tőkearányos nyereség (AP/T)</i>	<i>-11%</i>	<i>-6,3</i>	<i>-3,2%</i>	<i>1%</i>	<i>-2,8%</i>	<i>2%</i>

a = a magyarországi átlagbérrel számolva
Forrás: Pouliquen 2001

teni azokat az adatokat, melyeket Pouliquen a magyarországi tesztüzemi minták alapján számolt ki.

Azon gazdaságok esetében, ahol az agrártermelés jövedelme (AJ) nem fedezi a családi munka átlagbérrel kalkulált költségének (CSM) legalább kétharmadát (lásd a „paritás”-sort) – vagyis ahol a

²⁶ Pouliquen számításai szerint Lengyelországban 20, Csehországban 300 hektár volt a rentabilitási küszöb. Az összehasonlítás kedvéért megemlítjük, hogy Franciaországban – mely ebből a szempontból jól közelíti az EU átlagát – 40 hektár fölött kezd profitot hozni a mezőgazdasági tevékenység. Ezek a farmok a nemzeti agrártermelés legkevesebb 60 százalékát adják. Magyarországon (ahogy Lengyelországban is) a rentabilitási küszöböt

gángazdaságokból. Ezen gazdaságok annak köszönhetik fennmaradásukat, hogy jövedelmük jelentős része nem konkrét mezőgazdasági tevékenységből származik, hanem a háztartásbeliek egyéb, bér- és szociálisjuttatás-jellegű jövedelmeiből.

Az utóbbi években az FVM is publikál hasonló számításokat, vagyis olyan jövedelmezőségi becsléseket, amelyek megpróbálják számításba venni az egyéni gazdaságok családi munkaerejét. (FVM 2002, 2003) A mezőgazdaság 2001-es és 2002-es teljesítményéről szóló jelentések tartalmazzák a tesztüzemi rendszer felméréseit. Ez utóbbiak egyrészt a „kereskedelmi” méretű – azaz árutermelőnek tekinthető – egyéni gazdaságok, másrészt a társas vállalkozások jövedelmezőségét vizsgálják. A felmérés alapadatait (a 2002. évre vonatkozóan) a 14. táblázat tartalmazza. (A 2001-es és a 2002-es év között nincsenek lényegi eltérések, már ami a jövedelmezőséget illeti.)

míg a társas vállalkozások esetében (4411 gazdaság) az összes társas vállalkozás által használt földterület több mint 99 százalékát művelte, s az összes SFH-nak is több mint 99 százalékát állította elő.

Az egyéni gazdaságok átlagos birtokmérete mindkét évben körülbelül 24 hektár volt. Mintegy egyharmadukat bérelték. A társas vállalkozások területe 2001-ben 565, 2002-ben pedig 527 hektár volt. Ezeket 97 százalékban bérelték. Az egyéni gazdaságok mindkét évben egy, míg a társas vállalkozás körülbelül 20 fő éves munkaerőegységet foglalkoztattak.

Ha a tevékenység sikerességét vesszük szemügyre, kiderül, hogy „papíron” az egyéni vállalkozások mind az egységnyi területre eső eredményt, mind pedig a termeléshez vagy a tőkéhez viszonyított jövedelmezőséget tekintve fölveszik a versenyt a társas vállalkozásokkal. Ez versenyképesség azonban csalóka, mert az egyéni gazdaság hektáronként kevesebb

14. táblázat
A méretkategóriák szerinti üzemsoportok jövedelmezőségi mutatói
egyéni és társas vállalkozásokban
(2002)

	Egyéni vállalkozások			Társas vállalkozások		
	Kicsik <2M.Ft SFH	Közepesek 2-5M.Ft SFH	Nagyok >5M.Ft SFH	Kicsik <20M.Ft SFH	Közepesek 20-80M.Ft SFH	Nagyok >80M.Ft SFH
Üzemszám a mintában	406	500	495	159	155	178
Üzemszám az alapsokaságban	68.163	13.324	3.861	2.563	1.063	785
Mezőgazdasági terület (ha/üzem)	14,28	36,63	112,04	78,03	523,90	1.757,89
Számosállat (db/üzem)	3,63	9,60	41,58	n.a.	n.a.	n.a.
Üzemi tev. eredménye (1000Ft/ha)	13,89	29,94	34,79	28,44	13,56	27,02
Saját tőke jövedelmezősége (%)	2,89	7,55	9,55	1,80	3,02	7,25

Forrás: FVM 2003

A tesztüzemi felmérés során 2001-ben és 2002-ben vizsgált gazdaságok által reprezentált sokaság az egyéni vállalkozások esetében (87 ezer gazdaság) az összes egyéni gazdaság által használt földterület 71 százalékát művelte, illetve az összes SFH 59 százalékát állította elő,

mint fele annyi (24-26 ezer forint) munkaerőköltséget számol el, mint a társas vállalkozás (58-65 ezer forint). Az egyéni gazdaságban dolgozó családtagok személyi jövedelmének egy része a könyvelésben kimutatott eredményben jelenik meg. Magyarán, a kigazdálkodott eredmény egy része nem az üzem fejlesztését, hanem a személyes fogyasztást szolgálja. A kétféle üzemtípus eredmény-kimutatása közötti

meghaladó magángazdaságok az agrártermelés nem egészen tíz százalékát adták 1998-ban.

összhang úgy teremthető meg, ha az egyéni gazdaságok könyvelésében elszámolt személyi ráfordítások helyett a társas vállalkozásokéval megegyező személyi ráfordításokkal számolunk. A korrekció hatására az egyéni gazdaságok munkaerőköltsége 2,6-2,8-szeresére nő, üzemi költségeik pedig 17-19 százalékkal emelkednek a vizsgált években. A változások nyomán valamennyi jövedelemmutató a negatív tartományba kerül. (15. táblázat)

(lásd az üzemi tevékenység eredménye és az adózás előtti eredmény közötti számottevő különbséget). A jövedelem olvadásának mindkét kategória esetében a beruházások látják kárát.

- * Az egyéni gazdaságok korrekció utáni negatív jövedelmezősége elsősorban az alsó méretkategória (<2M.Ft SFH) üzemekre vonatkozik. A közepes és nagyobb gazdaságok már állják a versenyt a társas vállalkozásokkal, sőt,

15. táblázat
Az egyéni és a társas vállalkozások összehasonlítható mutatói

1000 Ft/ha (folyó áron)	2001			2002		
	Egyéni gazdaságok		Társas gazdaságok	Egyéni gazdaságok		Társas gazdaságok
	Korrekció nélkül	Korrekcióval		Korrekció nélkül	Korrekcióval	
Bruttó termelési érték	248,98	248,98	400,40	273,30	273,30	429,73
Üzemi költségek	220,42	262,12	376,27	248,96	292,60	406,08
ebből személyi jellegű ráfordítás	26,59	68,29	57,72	24,24	67,88	66,01
Üzemi tevékenység eredménye	28,55	-13,15	24,13	24,34	-19,30	23,65
Adózás előtti eredmény	27,15	-14,55	14,17	22,80	-20,84	14,48
Mérleg szerinti eredmény	14,92	-26,78	11,02	5,59	-38,05	11,93
Termelésiérték-arányos jövedelmezőség (%)	10,90	-5,83	3,54	8,34	-2,74	3,37
Össztőke-jövedelmezőség (%)	6,56	-2,75	7,44	5,02	-1,04	6,19
Sajátőke-jövedelmezőség (%)	6,95	-3,72	6,40	5,27	-1,73	5,48

Forrás: FVM 2002, 2003

Néhány megjegyzés a 15. táblázathoz:

- * A személyi jellegű ráfordítások korrekciója azt eredményezte, hogy az egyéni gazdaságoknál mindkét évben nagyobb összeg szerepelt, mint a társas vállalkozásoknál. Ennek az a magyarázata, hogy a családi gazdaságok nagyobb arányban foglalkoznak intenzív kultúrákkal (zöldség-gyümölcs, szőlő, komló stb.), mint a nagyüzemek, s így nagyobb az egységnyi mezőgazdasági területre eső munkaidő-felhasználás.
- * Az egyéni gazdaságok jövedelmezőségét az rontja le, hogy a jövedelem egy részét kénytelenek személyes fogyasztásra fordítani, a társas vállalkozásokat pedig az, hogy az üzemi eredmény jelentős részét elviszik a hiteltartozások

bizonyos mutatóik (pl. termelésiérték-arányos jövedelmezőség) még kedvezőbbek is azokénál. (FVM 2002, 2003)

Az árutermelő agrárüzemek jövedelmezősége – akár az egyéni, akár a társas vállalkozásokat tekintjük – messze elmarad a nemzetgazdaság egyéb szektoraiiban elérhető szinttől. Ennek következtében az ágazat tőkevonzó képessége alacsony, s mivel a rossz jövedelmezőség gyenge fedezetet jelent, a bankok sem igyekeznek jó kondíciójú kölcsönökkel a termelők segítségére. Sajnos mind a kormány, mind pedig a termelők évek óta arra számítanak, hogy az EU-tagság majd egy csapásra megoldja az ágazat finanszírozási gondjait. Minthogy a csatlakozás éveket késett, a gondok csak

egyre inkább föltorlódtak. Az unióba való belépés, és a közös agrárpolitika hazánkra való kiterjesztése természetesen jó lehetőségeket kínál a fejlődésre, a mezőgazdasági áruterelés korszerűsítésére, de a megnövekvő piaci verseny ki fogja kényszeríteni az elmúlt húsz évben elmaradt beruházások pótlását, s ez középtávon nem jelent a mainál jobb jövedelmezőséget.

ra, ha egyrészt, a politika „kivonul” az ágazatból és elfogadja, hogy egy ekkora országban bőven elég 50 ezer főállású és mintegy 100-150 ezer részmunkaidős agrártermelő, s nem keveri össze a szociális ellátást az agrárpolitikával, másrészt pedig a termelők középtávon felelős gazdálkodást folytatnak, s a várhatóan megnövekvő bevételeiket visszaforgatják az üzemek korszerűsítésébe.

* * * * *

KÖVETKEZTETÉSEK

A magyar mezőgazdaság két évtizednyi, folyamatos tőkekivonással és vagyonszűréssel jellemezhető időszak után vált az Európai Unió tagjává. A mai termelés – a kibocsátást és a hozamokat tekintve – több termék esetében az 1960-as évek végi a 70-es évek eleji szinten van, illetve igen jelentős éves kilengéseket mutat. Az alacsony termelési szint önmagában nem baj, hiszen az exportpiaci lehetőségek beszűkültek, s a belső fogyasztás is mind mennyiségét, mind pedig szerkezetét tekintve lényegesen különbözik a 15-20 évvel ezelőtől. Hiba lenne visszasírni az 1980-as évek anyag- és energiaigényes, jelentős részben környezetkárosító termelési gyakorlatát.

A rendelkezésre álló biológiai alapok ugyan gyengébbek, mint a rendszerváltás előtt, de európai összehasonlításban még mindig komoly komparatív előnyt jelentenek. A művelési szerkezet – a tulajdoni viszonyok és a birtokszerkezet gyökeres átalakulása ellenére – nem sokat változott, s az áruterelés zöme ma is nagy, európai mércével mérve is versenyképes termelési egységekben folyik. A magyar mezőgazdaság potenciális nyertese lehet az EU-csatlakozásnak, mert a humán és a természeti tényezők – az ágazatból kivont tőke kötelező visszapótlása után – alkalmasak lesznek a megnyíló piaci lehetőségekhez igazítani a kínálatot. Természetesen, mindez csak akkor válhat való-

REFERENCIÁK

- Ángyán, József (1999): Agrobiznisz helyett agrikultúrát, Ökológiai Alternatíva Magyarországon szimpózium Nádasdy Akadémia 1999. június 25–26. Mit tétel, mit tehetünk együtt?
<http://www.tabulas.hu/okotaj/22/varos4.html>
- Balogh, Ádám – Harza, Lajos (1998): A vagyon-, a tulajdon- és a tőkeviszonyok változása a mezőgazdaságban – *Agrárgazdasági Tanulmányok* 1998(5) (összefoglalás)
http://www.akii.hu/KUTATAS/IINTEZET_I_KIADVANYOK/Magyar/AKII_TANULMANYOSSZEFOGLALOK/Kozgazdasag/vagyon_tokeviszony.htm
- Bizottság (2000): „L’emploi en Europe 2000”
http://europa.eu.int/comm/employment_social/employment_analysis/eie/2000_fr.pdf
- Bizottság (2002): Agricultural Situation in the Candidate Countries, Country Report on Hungary, July 2002 –
<http://europa.eu.int/comm/agriculture/external/enlarge/publi/countryrep/hungary.pdf>
- Bizottság (2002a): *La situation de l’agriculture dans l’Union européenne – Rapport 2000* (Commission européenne 2002)

- Bizottság (2003): Agriculture in the European Union – Statistical and Economic Information 2001 – European Commission Directorate for Agriculture (February 2002) http://www.europa.eu.int/comm/agriculture/agrista/2002/table_en/3541full.pdf
- Bizottság Issues paper (2002b): Enlargement and Agriculture: Successfully Integrating the New Member States into the CAP. http://www.europa.eu.int/comm/enlargement/docs/financialpackage/sec2002-95_en.pdf
- Buday-Sántha, Attila (2001): *Agrárpolitika – Vidékpolitika, a magyar agrárgazdaság és az Európai Unió*, Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2001
- Buday-Sántha, Attila (2002): A magyar régiók és települések versenyképessége az európai gazdasági térben c. Nemzeti Kutatási – Fejlesztési Program 8. részfeladata: Az agrárágazat területi versenyképessége – <http://www.rkk.hu/kon/buday2.html>
- Dorgai, László – Kovács, Gábor – Stauder, Márta – Tóth, Erzsébet – Varga, Gyula (1999): Mezőgazdaságunk üzemi rendszere az EU tapasztalatainak tükrében, *Agrárgazdasági Tanulmányok* 1999(8). http://www.akii.hu/KUTATAS/IINTEZET_I_KIADVANYOK/Magyar/AKII_TANULMANYOSSZEFOGLALOK/1999-8_Varga_Mezogazdasagunk_uzemi_rendszere.htm
- Dorgai, László (2002): A földhasználati és birtokstruktúra alakulása a különböző térségtípusokban – A területi folyamatok értékeléséhez a mezőgazdaságra vonatkozó indikátorok meghatározása. <http://www.vati.hu/doctar/kutatas/birtok.pdf>
- Erdész, Ferencné – Radócné, Kocsis Terézia (2000): A zöldség-gyümölcs és a szőlő-bor ágazatok hatékonyságának növelése és szabályozásának EU-konform továbbfejlesztése, *Agrárgazdasági Tanulmányok* 2000(14) (összefoglalás) http://www.akii.hu/KUTATAS/IINTEZET_I_KIADVANYOK/Magyar/AKII_TANULMANYOSSZEFOGLALOK/2000-14_Erdesz-Radocz.htm
- Fertő, Imre (1997): Vita a földtulajdonról, *Beszélő* 1997(11).
- FVM (2002): Jelentés az agrárgazdaság 2001. évi teljesítményéről
- FVM (2003): Jelentés az agrárgazdaság 2002. évi teljesítményéről, I. kötet, Budapest 2003. október. http://misc.magyarorszag.hu/binary/5339_jelentes_i.pdf
- IENICA (200?): A Magyar Köztársaság beszámolója. http://www.nonfood.bme.hu/magyar/pdf/ienica_orzagjelentes.pdf
- Jávor, András (1999): A magyar állattenyésztés súlya és belső arányai, Tessedik Napok '99. <http://www.date.hu/kiadvany/tessedik/2/javor.pdf>
- Kovács, Gábor (2001): Mezőgazdasági üzemek az EU FADN-rendszerében (Megtölgölások a magyar gazdaságok integrációjához) *Magyar Mezőgazdaság*, 2001. december 12.
- KSH (2000): http://www.ktm.hu/korny/allapot/4_eutroph/allat99.html
- KSH (2000): *Magyar Statisztikai Évkönyv 2000*.
- Lökös László (1998): *Egyetemes agrártörténet*, Mezőgazda Kiadó, Budapest.
- Magda, Sándor – Marsselek, Sándor (1999): Az agrár-élelmiszeripari komplexum strukturális és folyamati változásai Magyarországon, Tessedik Napok '99. <http://www.date.hu/kiadvany/tessedik/5/magda.pdf>
- MKOGY (web): Magyar Köztársaság Országgyűlése. <http://www.mkogy.hu/irom37/0291/0291-02m.htm>
- OKK-OKI (web): A Növényegészségügyi és Talajvédelmi Állomások munkája. http://www.antsz.hu/oki/nekap/oki_nekap_4.htm#teto
- Pouliquen, Alain (1998): Agricultural Enlargement of the EU under Agenda 2000: Surplus of Farm Labour versus Surplus of Farm Products, *Economics of Transition*, Volume 6, No.2 (May 1998).

Pouliquen, Alain (2001): Compétitivités et revenus agricoles dans les secteurs agro-alimentaires des PECO, Octobre 2001.

http://www.europa.eu.int/comm/agriculture/publi/reports/ceeccomp/index_fr.htm

Semjén, András (1997): A magyar gazdaságban lezajlott változások, 1989–1996.

<http://www.oki.hu/cikk.php?kod=Jelentes97-hatter-Semjen-Magyar.html>

Szegedi, Nándor (red.1990): *A világ országai*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

SZIE KTI (1999a): A mezőgazdaságnak az NKP-ban meghatározott környezeti problémákra gyakorolt hatásai.

<http://www.ktg.gau.hu/KTI/egyeb/3/5pont.htm>

SZIE KTI (1999b): Alapelvek, célkitűzések, várható hatások.

<http://www.ktg.gau.hu/KTI/fmv/alapok/5.htm>

Szücs, István – Csendes, Béla – Pálovics, Béláné (1997): Földbirtok-politika, a földtulajdon fejlesztésének főbb irányai, *Agrárgazdasági Tanulmányok* 1997 (4)

http://www.akii.hu/KUTATAS/INTEZETI_KIADVANYOK/Magyar_agrargazdasagi_tanulmanyok.htm

Terluin, Ida – Venema, Gabe S. (2003): Towards Regional Differentiation of Rural Development Policy in the EU, Agricultural Economics Research Institute (LEI), The Hague.

http://www.lei.nl/publicaties/PDF/2003/6_xxx/6_03_01_1.pdf

Varga, Gyula (2001): Mezőgazdaságunk üzemi rendszere az EU-hoz való csatlakozásunk tükrében – előadás, Magyar Agrárközgazdasági Egyesület (MAKE), 2001. június 21-én.

<http://www.kertgazdasag.hu/terseg/varga.htm>